

Vallási szabadság és politikai érdekek

Adalékok a vallásszabadság témájához

16. századi reformációtörténeti dokumentumok alapján

Az 1517-ben újtára induló reformáció történetének nemcsak az adott korszakban, hanem máig hatóan is alapvető jelentőségű dokumentumai azok a megállapodások, rendeletek és szerződések, amelyek részben vagy egészben a vallási szabadságra és toleranciára vonatkoznak.

A második évezred beköszöntével II. Szilveszter pápa és II. Ottó német-római császár alapozta meg a középkori Európa egységes keresztény civilizációként való felépítésének nagy politikai koncepcióját, amely a 13. század végétől egyre mélyülő szétesés jeleit mutatta. A 14-15. század során a kontinens irányítása egyre inkább regionális – mindenekelőtt öt nagyhatalom által tagolt: német, angol, francia, spanyol és itáliai – érdekekhez igazodva rendeződött át. Ennek hatásai és konfliktusai alól az egyház, s természetesen maga a hegemoniájának érvényesítésére törekvő pápaság sem vonhatta ki többé magát: megjelentek, majd felerősödtek a regionális összefüggésekre összpontosító egyházi, egyházpolitikai mozgalmak, legtöbb esetben szoros együttműködésben a politikai hatalom birtokosaival. Amikor tehát Luther fellépésével kibontakozott a német reformáció a 16. század első felében, az adott politikai, nyelvi és kulturális szempontokat is magán hordozó egyházi regionalitás már nagy vonalakban adott volt. Ebben a környezetben terjedése során a reformáció teológiai színgazdagsága kölcsönhatásba került ezekkel a földrajzi, nyelvi-kulturális és hagyományos történelmi adottságokkal.

Ezeknek a folyamatoknak az összehasonlító bemutatása érdekében vegyünk most szemügyre néhány kiemelkedő jelentőségű történelmi forrást!

V. Károly protestánsok elleni rendelkezései Németalföldön (1550)

V. Károly spanyol király (1516-56) és német-római császár (1519-56) a Habsburg-dinasztiát a kontinentális hatalom magasába emelő uralkodó volt, aki az Amerikára is kiterjedő spanyol uralom mellett egész Európa meghódítására törekedett. A Nyugat- és Közép-Európában egyhamar kiépült dinasztikus hálózat a nagypolitika többi szereplőjét – mindenekelőtt Franciaországot, Angliát és a pápát – kemény ellenállásra szorította, ami hosszan hátráltatta őt a németországi reformáció elleni, megsemmisítő szándékú fellépésben is. A hitújítással szembeni valódi érzelmeit és valláspolitikai céljait mégis nyíltan mutatják meg a spanyol korona alá vetett, de a reformáció sokféle – lutheri, anabaptista, kálvini – hatásával átítatott Németalfölddel kapcsolatos lépései.

Németalföld ügyeinek irányítója 1531-1555 között az uralkodó testvére, az 1526-os mohácsi csatában elesett II. Lajos magyar király után megözvegyült Mária volt. A tartományt különösen értékesé tette speciális regionális helyzete: északról fenyegette Franciaországot, kockázatos közelségben volt Angliához, de eleven kulturális és vallási szálak fűzték a nyugtalan Németországhoz is. Mária igyekezett kiegyensúlyozott, békességet és stabilitást fenntartó kormányzást folytatni, nagyratörő bátyja azonban időről-időre beavatkozott ebbe a munkájába.

E közbeavatkozások közül is messze kimagaslik brutalitásában és vallási intoleranciájában „a németalföldi eretnekek üldözéséről” 1550-ben kiadott királyi rendelet: „Senki se akadjon, aki Luther Márton, Oecolampadius János, Zwingli Ulrich, Bucer Márton, Kálvin János és más eretnekfőnökök, hamis tanítók... akár nyomtatott, akár kézzel írott műveit kinyomtatni, másolni, birtokában tartani, őrizgetni, eladni, vásárolni... merészelné.”¹ Halálbüntetés terhe mellett tiltotta meg a protestánsoknak nemcsak a nyilvános, hanem a zárt családi körben tartott vallásgyakorlást is. Válogatott kínhalállal fenyegetett minden protestánst, velük szemben mindenkit feljelentési kötelezettséggel terhelte meg ugyancsak halálbüntetés terhe mellett.

A hitújítás bármely ágával szembeni kíméletlen fellépés mögött nem csupán a spanyol politikai érderendszer vagy a protestantizmus elleni személyes gyűlölete húzódtott meg – bár ez sem megkerülhető motívum –, hanem a középkor azon szilárd meggyőződése is, hogy egy-egy ország irányításában a homogén vallási közeg, mely a szakrális legitimációjú uralkodói hatalom alapja, éppúgy nélkülözhetetlen, mint ebből következően az eretnekség teljes felszámolása. A vallási intolerancia tehát egyszerre táplálkozott politikai-stratégiai megfontolásokból, valamint a spanyol – jezsuitizmussal mélyen átitatott – ellenreformációs elkötelezettségből.

Az Augsburgi vallásbéke (1555) és a németországi protestánsok

Az V. Károly császár által összehívott, de Habsburg Ferdinánd – német király, de ekkor még nem német-római császár – elnökle mellett megtartott augsburgi birodalmi gyűlést lezáró „vallásbéke” bevallottan ideiglenes kompromisszumként jött létre, amely csak abban az esetben tekintendő „örökérvényű” békekötésnek, ha a jövőben remélt végleges megegyezés megvalósulna. Elsődleges célja az volt, hogy „a továbbiakban senki se veszélyeztesse a másikat”², azaz véget vessen a vallási háborúskodásnak. Az átfogóbb rendezésre az 1648-as Vesztfáliai béke megkötéséig kellett várni, így tehát bevallott fogyatékoságai ellenére is ez a megállapodás szolgált rendezési elvként és részben általános mintaként a következő szűk évszázadban.

Az Augsburgi vallásbéke csak a politikai viszonyok által erősen korlátozott értelemben tekinthető a vallási szabadság aktusának, ezt a döntési jogot ugyanis csak a tartományok vezetőinek tartotta fenn, az alattvalók pedig kötelesek voltak uraik felekezeti döntését követni. Egyoldalú előnyhöz juttatta viszont az „óhitű” (katolikus) egyházi fejedelemségeket, amennyiben ezek evangélikussá lett vezetői birtokvesztetté váltak, míg az ennek ellensúlyozására követelt szabadságot az evangélikussá lett lovagok és városok számára csupán egy törvény erejével nem rendelkező királyi deklaráció ismerte el, melynek nem lehetett érvényt szerezni. Garantálták ugyanakkor az alattvalói jogot a kivándorlásra a vagyon, család és „tisztesség” sérelme nélkül. A megállapodás felügyeletére a két elismert – katolikus és evangélikus – vallásfelekezet képviselőiből összeállított törvényszék volt hivatott – más vallási irányzatokat nem foglaltak a megállapodásba: „Mindazok, akik nem tartoznak a fenti két vallás valamelyikéhez, nem értettek bele a békébe, hanem teljesen kizáratnak abból”³.

¹ V. Károly rendelete a németalföldi eretnekek üldözéséről. In: Kora újkori, 191-193.

² Augsburgi vallásbéke, in: Kora újkori, 194-198.

³ Uo.

A vallásbéke egyértelműen reálpolitika kompromisszum volt, melynek célja a békés egymás mellett élés alapvető feltételeinek megteremtése: „a vallási vitát nem másként, mint keresztény, felebaráti, békés eszközökkel és úton kell világos, keresztényi értelemhez és megegyezéshez vezetni...”⁴ Mindez egyértelműen V. Károly németországi, végső soron az „óhitű” kereszténység egységének helyreállítását célzó valláspolitikájának a kudarcát jelentette, s nem kis szerepe volt abban, hogy az uralkodó néhány hónappal később lemondott a trónról, és visszavonult a politikai életből. A vallási szabadságot a politikai realitások ugyan felülírták, ez az egyezés mégis a németországi tolerancia-kultúra alapjait tette le.

A tordai országgyűlés rendelkezései (1568) és az erdélyi vallásszabadság

Az Oszmán Birodalom hódításai következtében három részre szakadt Magyar Királyság egyes részeiben alapvetően különböztek egymástól a vallás ügyében kialakult viszonyok. A török hódoltság hol a további, nyugati irányú oszmán offenzíva felvonulási területét jelentette, hol pedig a birodalom peremterületét alkotó védelmi és ütközési zónát. A térségben eluralkodó politikai és társadalmi összeomlás közepette a katolicizmus éppúgy jelen volt, mint a reformatori mozgalmak színes kavalkádja, amit a török igyekezett a maga hasznára fordítani – többnyire a vegyes protestantizmust támogatva a politikailag is veszélyesebbnek tartott katolicizmussal szemben. A Habsburgok uralma alá került nyugati és északi területeken jobbra a protestantizmussal szembeni fellépés volt jellemző, habár éppen a tordai országgyűlés idején, Miksa király uralkodása alatt toleránsabb szellem jellemezte a bécsi valláspolitikát. A török és német között megmaradásáért küzdő Erdélyben és Partiumban éppen a Miksa által szorongatott, unitárius János Zsigmond is ebben az időben kényszerült lemondani a királyi méltóságról bécsi ellenfele javára.

Ebben a politikailag végzetesen kritikus időszakban Erdély megmaradását a három nemzet kiegyezése mellett a négy vallásfelekezet – katolikus, evangélikus, református és unitárius – közötti kiegyezés, azaz a belső megosztottság minden lehetséges eszközzel való kivédése tehetett csak lehetővé. Európa első, a szó szorosabb és tágabb értelmében is valódi vallásszabadságról szóló országgyűlési rendelkezése tehát egy kompromisszumos kényszerhelyzet nyomán született meg.

A tordai határozat tartalmában két lényegbe vágó rendelkezést mondott ki. Egyrészt garantálta a közösségek felekezeti elköteleződésének megfelelő ígéretes szabadságát, praktikusán a prédikátor megválasztását: „midőn helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik”⁵. Másrészt rendelkezett arról is, hogy „ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől”⁶, azaz vallásáért ne érjen se sérelem, se semmiféle üldöztetés senkit.

⁴ Uo.

⁵ A tordai országgyűlés határozata 1568. In: Evangelische Kirchenordnungen, 84.

⁶ Uo.

A Nantes-i ediktum (1598) és a hugenották védvára

A 16. században déli, keleti és északi irányból is Habsburg fenyegetés gyűrűjében élő Franciaország kezdettől fogva fenntartásokkal viszonyult a reformációhoz. Ferenc király (1515-47) uralkodása alatt nemcsak a lutheri tanok és a melanchthoni oktatási reformeszmék érkeztek meg az országba, hanem megindult a hitújítás kiszorítása a párizsi egyetem teológiai fakultásáról éppúgy, mint a politikai élet területéről. A reformáció németországi terjedése stratégiai hasznot hajtott ugyan V. Károllyal szemben, ugyanakkor itt is felvetette a vallási egység esetleges széthasadásából következő kockázatot. Ferenc és utódai ezért nemcsak a környező országok felől menekülő – gyakran szélsőséges felfogású – protestánsok ellen léptek fel következetesen, de a dél-franciaországi és genfi francia nyelvű reformáció ellen is. Ennek drámai csúcspontját jelentette 1572 augusztusában a Szent Bertalan-éjszaka történt vérengzés.

IV. (Navarrai) Henrik – akinek az esküvőjéhez kötődik a Bertalan-éji párizsi protestánsok elleni mészárlás – 1589-ben örökölte meg a francia trónt, melynek elfoglalásáért látványos kezek között tért vissza a katolikus egyházba. Két évtizedes uralkodása (1589-1610) a francia protestantizmus megmenekülését jelentette a végpusztulástól, melynek legfőbb garanciája az 1598-ban kiadott Nantes-i ediktum lett⁷. A királyi rendelkezés – a katolikusok jogainak garntálása mellett – engedélyezte a reformált vallás gyakorlását a főváros kivételével mindenütt, ahol az korábban már bevezetésre került, képessé nyilvánította a protestánsokat is a hivatalviselésre, bevezette – az Augsburgi vallásbéke mintájára – a vallási sérelmek és panaszok elbírálásában a vegyesen katolikus-protestáns bíróságot, viszont megtiltotta az országon belüli és kívüli bárminemű szervezkedést.

A Nantes-i ediktum IV. Henrik meggyilkolását követően fokozatosan visszavonásra került XIII. Lajos és XIV. Lajos uralkodása alatt, míg 1685-ben a teljes tilalom alá nem vonták a protestantizmus minden formáját. A francia valláspolitikai 16-17. századi folyamatai híven tükrözik vissza nemcsak a többfelekezeti társadalomtól való félelmet, hanem a Habsburgok európai hegemonia-törekvéseire adott önvédelmi lépéseket is, melyek közvetlen hatással voltak a hugenották végső soron szomorú sorsára.

Az áttekintett történelmi dokumentumok bepillantást engednek a vallásszabadsággal és toleranciával kapcsolatos, egymástól is nagymértékben különböző új- és jelenkori európai modellek és gyakorlatok szellemi jogi és társadalmi gyökereire. Ezek a hatások ma is megmutatkoznak mind a felekezeti-, mind a vallásközi kérdések megközelítésében, de fontos szempontokat adhatnak a civilizációk közötti konfliktusok megelőzéséhez, a dialógusok elmélyítéséhez éppúgy, mint a globálisan és kontinentálisan is növekvő kereszténység- és vallásellenesség megfékezéséhez.

Dr. Korányi András

egyetemi tanár, egyháztörténész (EHE, Budapest)

⁷ A Nantes-i ediktum. In: Korai újkori, 214-219.

Felhasznált irodalom:

Augsburger Religionsfrieden. https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=739&url_tabelle=tab_quelle (utolsó megtekintés: 2020. 11. 02.)

A tordai országgyűlés határozata a prédikálás korlátozás nélküli szabadságáról és a vallás miatti zaklatás tilalmáról. In: Evangelische Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (24), Siebenbürgen. Heidelberg, 2012, 84.

Édit de Nantes. <https://www.museeprotestant.org/wp-content/uploads/2014/01/Mus%C3%A9e-virtuel-du-protestantisme-%C3%89dit-de-Nantes.pdf> (utolsó megtekintés: 2020. 11. 02.)

Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény (Poór János szerk.), Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Korányi András: Reformációk, felekezetek, politikai kultúrák Európában. In: Theologiai Szemle új folyam (LXII), 2019/2. 79-82.